

Jelena Mijić

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20, RS–11000 Beograd
mijicjel@gmail.com

Moralna odgovornost i znanstvena slika svijeta

Sažetak

Predmet su rada rasprave o odnosu determinizma i slobode volje (tj. problem kompatibilnosti), odnosno implikacije koje imaju po moralnu odgovornost. Problemu se pristupa iz naturalističke perspektive iako se ne nudi odgovor na pitanje istine kauzalnog determinizma. Međutim, s ciljem da se ispita perspektiva za moralnu odgovornost, pretpostavlja se da je kauzalni determinizam potkrijepljen znanošću. Razmatra se pojam kauzalnog determinizma, a potom se ispituju izazovi koje argument konzekvenci postavlja pred slobodu volje shvaćenu kao mogućnost da se učini drugačije. Cilj je rada pokazati da su u osnovi svakodnevnne upotrebe pojma moralne odgovornosti slabiji uvjeti od slobode shvaćene kao mogućnosti da se učini drugačije. Na tim temeljima branimo zaključak da je moralna odgovornost kompatibilna s kauzalnim determinizmom.

Ključne riječi

moralna odgovornost, sloboda volje, kauzalni determinizam, kompatibilizam

Tijekom duge povijesti filozofskog interesiranja za problem slobode volje, taj se pojam dovodio u tijesnu vezu s pojmom moralne odgovornosti.* Kada se neka osoba smatra moralno (i/ili pravno) odgovornom za neki događaj ili stanje stvari, pretpostavlja se da je postupala slobodno. Odnos između morala i prava izuzetno je složen.¹ Premda se među njima povlače izvjesne razlike, u radu ih nećemo dublje razmatrati jer ih ne smatramo relevantnima za temu kojom se bavimo. Za potrebe rada dovoljno je ukazati na ono što im je zajedničko, a to je temelj na kom se zasniva odgovornost individue (pravna ili moralna) za njeno postupanje, odnosno pretpostavka o njenoj slobodnoj volji. Osoba će se smatrati moralno (pravno) odgovornom za počinjeni postupak ako taj postupak ovisi o njoj na takav način da bi zaslužila osudu (kaznu) odnosno pohvalu (nagradu).² Pretpostavka o odgovornosti izuzetno je važna jer bi bez nje slika ljudskog života drastično odstupala od one koju u ovom

*

Ovaj je članak pisan u okviru projekta Instituta za filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu »Dinamički sistemi u prirodi i društvu: filozofski i empirijski aspekti« (br. 179041), koji financira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

1

Više o odnosu moralne i pravne odgovornosti vidi u: Herbert Lionel Adolphus Hart,

Punishment and Responsibility. Essays in the Philosophy of Law, Oxford University Press, Oxford 2008., str. 226–227.

2

Naše razumijevanje »postupka« neće uključivati samo postupke u užem smislu tjelesnih pokreta, odnosno ponašanja, nego i mentalne postupke poput donošenja odluke.

trenutku poznajemo, a posebno moral i pravo kao aspekti kulture koji se tiču ljudskog ponašanja. Problem slobode volje i rasprave koje ga okružuju, poput mnogih velikih filozofskih problema, ne pogađa samo filozofe koji studiozno pristupaju problemu nego i duboko seže u razumijevanje svijeta laičkog čovjeka.

Da bismo na najbolji način pristupili ciljevima koje ćemo pred sebe postaviti, za okosnicu ćemo uzeti tzv. *problem kompatibilnosti*. Pitanje koje zauzima posebno mjesto u filozofskim diskusijama o problemu slobode volje i moralne odgovornosti glasi: možemo li posjedovati slobodu volje i biti moralno odgovorni u determinističkom svijetu? Odnosno, jesu li sloboda i/ili moralna odgovornost kompatibilni s determinizmom? Dakle, pored pojmova *slobode volje* i *moralne odgovornosti*, ključno mjesto u okviru teme kojom se u ovom radu bavimo zauzima pojam *determinizma*. U suvremenom je dobu pažnja najčešće usmjerena na prijetnju koju pred slobodu volje i moralnu odgovornost postavlja znanost, odnosno s njom u vezu dovođena teza kauzalnog determinizma.

Kauzalni determinizam

U ovom radu problem promatramo iz perspektive filozofskog naturalizma. Najopćenitija odredba naturalizma koji zastupamo uključivala bi zahtjev da filozofske teorije budu konzistentne s prihvaćenim znanstvenim teorijama o prirodi jer znanost predstavlja paradigmu uspješne spoznajne aktivnosti.³ Ovdje nas interesira ontološki naturalizam, odnosno naturalizam u pogledu ontoloških obaveza. Ontološki naturalisti postulirali su samo entitete koji su konzistentni s prihvaćenom znanstvenom teorijom o prirodi.⁴ Naturalist tvrdi da je prirodni svijet uzročno zatvoren: ukoliko neki prirodni događaj ima uzrok, utoliko je njegov uzrok događaj u prirodnom svijetu, tj. nijedan prirodni događaj nema natprirodne ili izvanprirodne uzroke. Kim, na primjer, ističe da uz ovako predstavljeni duh naturalizma, iako njime nije implicirana, ide i ideja uzročne povezanosti: ako je nešto dio prirodnog svijeta, onda je uzročno povezano s nečim drugim što je dio prirodnog svijeta.⁵ Naj snažniji oblik zahtjeva za povezanošću bio bi kauzalni determinizam po kojem isti uzroci u istim okolnostima dovode do istih posljedica. Trebalo bi ga razumjeti kao metafizičku osnovu epistemoloških pretpostavki naturalista, odnosno uvjerenje da je znanstveno istraživanje moguće jer entiteti u prirodnom svijetu formiraju uzročnu strukturu.

Kao paradigma determinističke teorije obično se uzima klasična mehanika promatrana kao teorija koja otkriva univerzalne zakone pomoću kojih se priroda opisuje. U ranom devetnaestom stoljeću Laplace je na osnovama klasične mehanike iznio najčešće navođenu formulaciju determinizma, na koju se i mi dalje u radu oslanjamo:

»Sadašnje stanje svemira trebamo promatrati kao posljedicu njegovog prethodnog stanja i kao uzrok stanja koje dolazi kasnije. Neki um [Laplaceov demon] koji zna sve sile u prirodi u danom trenutku, kao i trenutne položaje svih stvari u svemiru, bio bi u stanju da u jednoj jedinoj formuli shvati kretanja i najvećih tijela kao i kretanja najlakših atoma u svijetu, pod pretpostavkom da je taj um dovoljno moćan da sve podatke podvrgne analizi; za njega ništa ne bi bilo neizvjesno, budućnost kao i prošlost bile bi pred njegovim očima.«⁶

Determinizam, dakle, možemo razumjeti kao tezu da potpuni opis stanja stvari u nekom trenutku t i iscrpno navođenje svih prirodnih zakona zajedno impliciraju svaku istinu o svijetu u svakom trenutku prije i nakon t .

U ovakvoj slici svijeta, bar na prvi pogled, nema mjesta za slobodu jer svi naši postupci u principu mogu biti izvedeni iz potpunog opisa prošlosti i prirodnih zakona.

Pojava kvantne mehanike dovela je u pitanje mehanistički pogled na svijet, odnosno otkrila je granice klasične fizike interpretirane kao univerzalno adekvatnog sistema objašnjenja. Popularni je stav da ponašanje elementarnih čestica može biti objašnjeno jedino statističkim, a ne determinističkim zakonima.⁷ Pojedini autori, međutim, smatraju da kvantna neodređenost, iako može važiti za elementarne čestice, ne važi za kompleksne fizičke sisteme poput ljudskog mozga te da ljudsko ponašanje i dalje treba smatrati determiniranim (što je, u stvari, jedino relevantno za debatu o slobodi volje i moralnoj odgovornosti).⁸ S druge strane, pokušaje obrane slobode putem uvođenja slučajnosti i neodređenosti u sferu ljudskih postupaka smatramo neprihvatljivima. Ayer je, na primjer, tvrdio da bismo subjekta djelovanja čiji nam postupci djeluju nepredvidivi, a odluke nasumične, okarakterizirali kao ludog, a ne moralno odgovornog.⁹ Odnosno, tvrdili bismo da ti postupci nisu u relevantnom smislu njegovi.

Iako znanost ne može dokazati metafizičku tezu poput determinizma, može je potkrijepiti, odnosno učiniti vjerojatnijom. Dalje u radu tezu kauzalnog determinizma pretpostavljamo kao potkrijepljenu znanostju. Takav će nam stav omogućiti da ispitamo perspektive za moralnu odgovornost, odnosno da pokušamo pronaći rješenje u okolnostima pod kojima bi, kako se čini, naša uobičajena shvaćanja o slobodi i odgovornosti bila najugroženija. Stoga, pitanja poput »Jesu li primarna i sekundarna socijalizacija i naš genetski sklop determinirajući u tolikoj mjeri da ne ostavljaju prostora za odgovornost?«; »Smiju li se namjesto odgovornosti postavljati izgovori poput 'nisam ja, moja amigdala je'?«, »Darwin me je natjerao na to?«, »Geni su mi pojeli domaću zadaću?«,¹⁰ koliko god zvučala neozbiljno, zahtijevaju odgovor.

3

Usp. Patrick Rysiew, »Naturalism in Epistemology«, u: Edward N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/epistemology-naturalized/> (pristupljeno 20. 4. 2020.).

4

Usp. David Papineau, »Naturalism«, u: E. N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/naturalism/> (pristupljeno 20. 4. 2020.).

5

Usp. Jaegwon Kim, »From Naturalism to Physicalism: Supervenience Redux«, *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* 85 (2011) 2, str. 109–134, str. 114.

6

Pierre Simon Laplace, *A Philosophical Essay on Probabilities*, preveli Frederick Wilson Truscott, Frederick Lincoln Emory, John Wiley & Sons, New York 1902., str. 4.

7

Usp. Carl Hoefer, »Causal Determinism«, u: E. N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia*

of Philosophy. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/determinism-causal/> (pristupljeno 20. 4. 2020.). Treba imati u vidu da možemo govoriti o različitim interpretacijama kvantne mehanike, ne samo indeterminističkim nego i determinističkim. Za potrebe našeg rada dovoljno je navođenje popularnog razumijevanja.

8

Usp. npr.: Ted Honderich, »Neuroscience and Quantum Theory«, u: *How Free Are You? The Determinism Problem*, Oxford University Press, Oxford 2002., str. 65–80.

9

Usp. Alfred Ayer, »Freedom and Necessity«, u: Derk Pereboom (ur.), *Free Will*, Hackett, Indianapolis, Cambridge 1997., str. 110–118, str. 112. Vidi i: Moritz Schlick, *Problems of Ethics*, preveo David Rynin, Prentice-Hall, Inc., New York 1939., str. 156–157.

10

Steven Pinker, »The Fear of Determinism«, u: John Baer, James Kaufman, Roy Baumeister (ur.), *Are We Free? Psychology and Free Will*, Oxford University Press, Oxford 2008., str. 311–324, str. 313.

Moralna odgovornost i sloboda kao mogućnost da se učini drugačije

Imajući u vidu uvodni dio našeg rada u kojem smo pretpostavili povezanost moralne odgovornosti i slobode volje, u ovom ćemo poglavlju ključno pitanje formulirati tako da glasi: je li determinizam u sukobu sa slobodom volje ili su determinizam i sloboda kompatibilni? Iznijet ćemo standardni argument protiv kompatibilnosti slobode volje i kauzalnog determinizma, argument konzekvenci. Ovaj je argument prvi formulirao Ginet,¹¹ mada su ga mnogi autori kasnije iznosili u različitim verzijama. Jedna od kasnijih je i, najčešće navođena, Van Inwagenova verzija:

»Ako je determinizam istinit, onda su naši postupci konzekvence prirodnih zakona i činjenica daleke prošlosti. Ali ono što se događalo prije nego što smo se rodili ne ovisi o nama, niti prirodni zakoni ovisi o nama. Stoga, konzekvence ovih uvjeta (uključujući i naše aktualno postupanje) ne ovisi o nama.«¹²

Iako argument konzekvenci ne govori eksplicitno o slobodi kao mogućnosti da se učini drugačije, on se smatra uperenim upravo protiv kompatibilnosti tako shvaćene slobode volje i kauzalnog determinizma:

»Čini se kako je opći stav da pojam slobodne volje treba razumjeti u smislu mogućnosti subjekta da postupi drugačije nego što u stvari postupa. Poreći da ljudi posjeduju slobodu volje znači tvrditi da se ono što čovjek zaista čini i ono što može činiti podudaraju. A gotovo se svi filozofi slažu da je vjerovanje da se subjekt mogao suzdržati od postupanja nužan uvjet da subjekt bude smatran odgovornim za taj postupak.«¹³

Zastupnicima inkompatibilizma nazivamo istraživače koji negiraju kompatibilnost slobode volje i determinizma. Inkompatibilisti mogu zastupati jednu od dvije sukobljene pozicije. I jedni i drugi mogli bi prihvatiti premise i zaključak argumenta konzekvenci. Razlika između ove dvije vrste inkompatibilista ogleda se u odnosu prema prvoj premisi argumenta. Oni koji pretpostavljaju da determinizam nije istinit i da ljudi posjeduju slobodu volje nazivaju se libertarijancima.¹⁴ S druge strane, oni koji pretpostavljaju determinizam te odriču ljudima slobodnu volju i moralnu odgovornost, tradicionalno se nazivaju tvrdim deterministima.¹⁵

U argumentaciji protiv determinizma libertarijanci pridaju težinu onome što predstavljaju kao zdravorazumsko shvaćanje slobodne volje. Razmatranje zdravorazumskog, uobičajenog ili svakodnevnog shvaćanja pojma slobodne volje je, štoviše, poželjno. Ukoliko se kao cilj postavlja pružanje zadovoljavajuće filozofske analize pojma koji svoju primjenu nalazi u svakodnevnom kontekstu, utoliko teorija o slobodnoj volji mora uzeti u obzir i način na koji obični ljudi upotrebljavaju taj pojam. Naime, zastupnici libertarijanizma gledište običnih ljudi predstavljaju slikom račvajućih staza: postupak zaista ovisi o osobi ako joj je otvorena »alternativna mogućnost« ili, drugim riječima, »ako je mogla postupiti drugačije« nego što je zaista postupila.¹⁶ Razmotrimo sljedeću situaciju: Vladimir provodi dane pripremajući se za važan ispit koji bi trebao polagati narednog mjeseca, a cjelodnevno učenje predstavlja dio plana kojim je osmislio način da dođe do cilja. Međutim, dragi prijatelji iznenada ga pozivaju da pođe s njima na Kretu jer imaju avionsku kartu viška. Vladimir ipak odbija ponudu. Libertarijanci bi izbor koji je načinio okarakterizirali kao slobodan tvrdeći da je mogao postupiti drugačije, odnosno da je mogao otići na Kretu.

Po tvrdim deterministima, pretpostavka da je subjekt mogao učiniti drugačije, ili da mu je otvorena alternativna mogućnost, predstavlja iluziju koja počiva na nepoznavanju činjenica koje određuju izbor subjekta.¹⁷ Ako je determi-

nizam istinit, s obzirom na aktualne činjenice prošlosti i zakone prirode, u bilo kojem trenutku postoji samo jedna fizički moguća budućnost. Postupak subjekta može se objasniti faktorima koji taj izbor određuju, a koji bi, u slučaju da situacija bude sasvim identična, ponovo doveli do iste odluke. Imajući u vidu prirodne zakone i činjenice o svijetu koje važe neposredno prije nego što je Vladimir odabrao ostati kod kuće i pripremati ispit, nije postojala mogućnost da ode na Kretu jer je njegov postupak konzekvenca navedenih faktora. Da bi Vladimir u istoj situaciji postupio drugačije nego što zaista jest, morao bi učiniti nešto što će za posljedicu imati promjenu u važenju prirodnih zakona ili bi morao na neki način izmijeniti prošlost. Međutim, s obzirom na to da ti faktori *ne ovise o njemu*, a sloboda volje zahtijeva mogućnost da se učini drugačije, tvrdi deterministi zaključuju da, suprotno zdravorazumskim pretpostavkama o kojima govore libertarijanci, nitko ne posjeduje slobodu volje, koja je preduvjet moralne odgovornosti.

Suočeni s poraznim zaključkom argumenta konzekvenci libertarijanci izlaz pokušavaju pronaći u obrani stava da postupci u izvjesnom smislu »ovise o nama« te da nije točno da nešto izvan subjekta mora nužno predstavljati krajnji uzrok postupka. Libertarijanski shvaćena sloboda može se nazvati »kontrakauzalnom«. ¹⁸ Međutim, oni neće zastupati strogi indeterminizam koji je, kako smo već vidjeli, neuspješan jer zahtijeva odsustvo uzroka i tako uvodi slučajnost u domenu ponašanja. Po libertarijancima, odluka subjekta u stvari zahtijeva uzrok, ali taj uzrok je sam subjekt djelovanja (*agent-caused* odluke i

11

Usp. Carl Ginet, »Might We Have No Choices«, u: Keith Lehrer (ur.), *Freedom and Determinism*, Random House, New York 1966., str. 87–104, str. 87–88.

12

Peter Van Inwagen, *An Essay on Free Will*, Clarendon Press, Oxford 1983., str. 56. Van Inwagen u spomenutom radu iznosi tri različite formulacije argumenta konzekvenci. Za potrebe našeg rada dovoljna je ona neformalna. Druge dvije formulacije izbjegavamo jer zahtijevaju uvođenje tehničkog jezika kojim bismo preopteretili rad, a riječ je o verzijama jednog argumenta.

13

Peter Van Inwagen, »The Incompatibility of Free Will and Determinism«, *Philosophical Studies* 27 (1975) 3, str. 185–199, str. 188, doi: <https://doi.org/10.1007/BF01624156>.

14

Usp. Robert Kane, »Libertarianism«, u: John Martin Fischer *et al.*, *Four Views on Free Will*, Blackwell Publishing, Oxford 2007., str. 5–43, str. 7. Istaknuti zastupnici libertarijanizma su: Robert Kane, Roderick Chisholm, Timothy O'Connor, Randolph Clarke, William Rowe, Peter van Inwagen i Carl Ginet.

15

Usp. Derk Pereboom, »Hard Incompatibilism«, u: J. M. Fischer *et al.*, *Four Views on Free Will*, str. 84–125, str. 85. Kao što Pereboom na ovom mjestu napominje, suvremeni autori nisu skloni braniti istinu teze determi-

nizma, već su agnostici u pogledu pitanja njezine istinitosti. Ipak, oni su *skeptici* u pogledu slobode volje (i moralne odgovornosti). S obzirom na naše početne pretpostavke, odlučili smo se u uvodnom dijelu rada pozvati na tradicionalnu klasifikaciju pozicija u pogledu odnosa determinizma i moralne odgovornosti. Istaknuti zastupnici klasičnog tvrdog determinizma su: Baruch de Spinoza, Paul Holbach, Joseph Priestley, a neki su od suvremenih skeptika, pored Derka Perebooma, također Galen Strawson, Gregg Caruso i Neil Levy.

16

Ako se počinjeni postupak promatra retrospektivno, uvjet alternativne mogućnosti implicira da je osoba »mogla učiniti drugačije«. – Robert Kane, *The Significance of Free Will*, Oxford University Press, Oxford 1998., str. 33.

17

Spinoza je tvrdio da »iskustvo, isto tako jasno kao razum, uči da ljudi misle kako su slobodni samo iz tog razloga što su svjesni svojih radnji, a ne znaju uzroke kojima su određeni«. – Baruch de Spinoza [Baruch de Spinoza], *Etika. Geometrijskim redom izložena i u pet delova podjeljena*, prevela Ksenija Atanasijević, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1983., str. 107.

18

Neven Sesardić, *Fizikalizam*, Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1984., str. 137.

postupci).¹⁹ Subjekt djelovanja mora pokrenuti novi uzročni lanac, a ne samo biti naredna karika u lancu uzroka. U tu svrhu postulira se subjekt posebne vrste koji transcendirira empirijski formiran karakter subjekta i tako istupa iz determinirajućeg uzročnog niza. Međutim, pokazuje se da takva stajališta ne mogu naći uporište u slici ljudskih bića koju nam trenutno pružaju znanstvene teorije.²⁰ Nadalje, ako je zadatak filozofa da nam ponude analizu zdravorazumske koncepcije slobodne volje, a znanosti da kaže odgovara li svijet tim predteorijskim koncepcijama,²¹ moramo zaključiti da zdravorazumska koncepcija slobode, bar onako kako je libertarijanci predstavljaju, nije u skladu s onim što znanost trenutno može kazati o funkcioniranju ljudskog mozga.²² Uz pretpostavku da upravo zdravorazumske koncepcije strukturiraju način na koji ljudi organiziraju neke aspekte društvenog svijeta, u ovom slučaju pravo i moral, gornji zaključak može značiti gubitak opravdanja za naše dosadašnje moralne i pravne prakse ako one počivaju na pretpostavkama o kojima libertarijanci govore.

Pristup problemu suglasnosti koji stremi pomirenju znanstvenog pogleda na svijet i slobode volje naziva se kompatibilizam (meki determinizam). Pored općeg cilja kompatibilista, za nas je u radu značajno da obratimo pažnju i na metodu koju su smatrali adekvatnom za rješavanje predočenog problema. Tako je Schlick tvrdio:

»Ništa drugo naprosto nije potrebno do jedna puka pojmovna analiza, ništa drugo do pažljivo utvrđivanje značenja koja su *de facto* povezana s riječima odgovornost i sloboda, onako kako ih koristimo u životu.«²³

Zahtijevajući redefiniranje »mogućnosti da se učini drugačije«, kompatibilisti pristupaju kondicionalnoj analizi. Slobodu postupanja subjekta objašnjavaju na sljedeći način: Vladimirov postupak, odnosno odbijanje ponude je slobodno ako je mogao učiniti drugačije, tj. ako bi Vladimir otišao na Kretu da je (suprotno činjenicama) to želio. Odnosno,

(*p*) S je mogao učiniti drugačije \equiv (*q*) S bi učinio drugačije, da je tako želio.

Kondicionalna je veza jača od uzročne, ali slabija od logičke veze. Za prikaz te veze koja ima modalni karakter poslužiti ćemo se modelom mogućih svjetova.²⁴ Zamislimo aktualni svijet (svijet za koji procjenjujemo istinitost kondicionalnog iskaza) u središtu, a oko njega orbite na različitoj udaljenosti. Na najbližoj orbiti nalaze se oni svjetovi koji su najslbližiji aktualnom svijetu. To su oni mogući svjetovi u kojima zakoni prirode ostaju nepromijenjeni, dok su druge okolnosti manje-više izmijenjene. Od svih svjetova na toj orbiti izaberimo samo one u kojima je, za razliku od aktualnog svijeta, Vladimir želio otići na Kretu. Ako je u tim mogućim svjetovima Vladimir otišao na Kretu, onda je kondicionalni iskaz »Da je želio otići na Kretu, Vladimir bi otišao na Kretu.« istinit u aktualnom svijetu.²⁵

Uvjetni kondicionalni iskaz (*q*) kompatibilan je s determiniranošću Vladimirova aktualnog postupka (odbijanjem ponude) jer se njime tvrdi samo to da bi drugačiji uzrok, odnosno drugačija prošlost (želja da ode na Kretu), rezultirao drugačijom konzekvencom (odlaskom na Kretu). Logička ekvivalencija (*p*) i (*q*) osigurava kompatibilnost determinizma i (*p*), odnosno mogućnosti da se učini drugačije.

Primijetiti ćemo da ovakvo shvaćanje slobode nije u sukobu s premisama argumenta konzekvenci. Naime, Vladimirov postupak konzekvenca je činjenica prošlosti i prirodnih zakona; on ne može promijeniti činjenice prošlosti i zakone prirode čak i da želi. Njegov je postupak uzročno determiniran. Međutim, kondicionalna analiza nastoji pokazati da je zaključak argumenta

poprečan. Ono što zaista činimo i ono što možemo činiti ne podudara se, iako s obzirom na aktualne činjenice prošlosti i zakone prirode u bilo kom trenutku postoji samo jedna fizički moguća budućnost. Klasični kompatibilisti bi dalje zaključili da Vladimir postupava slobodno u smislu da postupak ovisi o njemu, a ne o faktorima koji su izvan njegove kontrole:

»Slobodom, prema tome, možemo smatrati *silu postupanja ili nepostupanja prema odlukama volje*; tj. ako odlučimo da mirujemo, možemo; ako odlučimo da se krećemo, također možemo. Općenito se priznaje, da ta hipotetična sloboda pripada svakome tko nije zatvorenik i u okovima.«²⁶

Međutim, kada klasični kompatibilisti slobodno postupanje određuju kao postupanje u odsustvu ometajućih faktora, prisile i prinude, kao relevantne u obzir uzimaju »vanjske« faktore (u smislu koji je izražen prethodnim citatom). Takvo razumijevanje prisile i prinude otvara prostor za ozbiljan prigovor kojim se uspjeh klasičnih kompatibilista da pruže zadovoljavajuću analizu mogućnosti da se učini drugačije dovodi u pitanje.

Riječ je o pozivanju na izvjesne zamišljene ili stvarne slučajeve u kojima analiza klasičnih kompatibilista ne bi uspjela načiniti željenu distinkciju između onih postupaka koji ovisе o subjektu u smislu da bi ih počinio da je želio i postupaka koje ne bi mogao počiniti jer ih ne bi mogao željeti.²⁷ Pokazuje se da uvjetni kondicionalni iskaz može biti istinit u aktualnom svijetu, ali da su istovremeno na snazi neki faktori koji čine da nije točno da je subjekt djelovanja mogao postupiti drugačije. Zamislimo da Vladimir pati od aerofobije, odnosno patološkog straha od letenja, stoga u aktualnom svijetu ne odlazi s prijateljima na Kretu, već ostaje kod kuće. Pozvat ćemo se opet na model mogućih svjetova. Okolnosti C (zakone prirode) držimo nepromijenjenim jer su nam one potrebne za procjenu kondicionalnog iskaza. Kondicionalni iskaz »Da je želio otići na Kretu, Vladimir bi otišao na Kretu.« istinit je u aktual-

19

Ovo nije jedini način na koji se može koncipirati libertarijanska pozicija, ali ga uzimamo u obzir kao najkohrentniji pokušaj da se izrazi libertarijanska ideja. Vidi: Roderick Chisholm, »Human Freedom and the Self«, u: Gary Watson (ur.), *Free Will*, Oxford University Press, Oxford 1980., str. 24–35.

20

Usp. D. Pereboom, *Free Will, Agency and Meaning in Life*, str. 50.

21

Usp. Frank Jackson, *Od metafizike do etike. Obrana pojmovne analize*, prevela Ana Butković, KruZak, Zagreb 2010., str. 32.

22

Znanstvenici koji u pitanje dovode ovo shvaćanje slobode čine to pozivajući se na evidenciju koja ukazuje na to da informacije o moždanoj aktivnosti mogu poslužiti predviđanju ponašanja osobe i prije nego što je ona postala svjesna donošenja odluke o postupku. Usp. Benjamin Libet, »Do We Have Free Will?«, *Journal of Consciousness Studies* 6 (1999) 8–9, str. 47–57.

23

M. Schlick, *Problems of Ethics*, str. 145.

24

Riječ je o Lewis-Stalnakerovu modelu semantike mogućih svjetova. Usp. David Lewis, *Counterfactuals*, Blackwell, Oxford 1973.; Robert Stalnaker, »A Theory of Conditionals«, u: Nicholas Rescher (ur.), *Studies in Logical Theory, American Philosophical Quarterly Series*, Blackwell Publishers, Oxford 1968., str. 98–112.

25

Lehrer poduzima slična razmatranja, ali ih zasniva na analizi kondicionalnih iskaza Johna Pollocka. Usp. Keith Lehrer, »'Can' in Theory and Practice: A Possible Worlds Analysis«, u: Myles Brand, Douglas Walton (ur.), *Action Theory. Proceedings of the Winnipeg Conference on Human Action, Held at Winnipeg, Manitoba, Canada, 9–11 May 1975*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht 1976., str. 241–270, str. 246–250.

26

David Hume, *Istraživanje o ljudskom razumu*, preveo Ivo Vidan, Kultura, Zagreb 1956., str. 113–114.

27

Usp. Keith Lehrer, »Cans without Ifs«, *Analysis* 29 (1968) 1, str. 29–32, doi: <https://doi.org/10.1093/analysis/29.1.29>.

nom svijetu jer u sličnim mogućim svjetovima u kojima želi otići na Kretu (ti mogući svjetovi su oni u kojima Vladimir nema aerofobiju), on zaista odlazi na Kretu. Međutim, upravo je splet okolnosti koji smo izuzeli u sličnim mogućim svjetovima u kojima Vladimir želi otići na Kretu onaj koji mu u aktualnom svijetu onemogućava da ode na Kretu. Odnosno, iako je istina da bi Vladimir otišao na Kretu da je to želio, lažno je da bi u aktualnom svijetu mogao učiniti drugačije jer u aktualnom svijetu ne bi mogao željeti da ode na Kretu (uslijed svog patološkog straha od letenja).

Ono što će ugroziti kompatibilističku analizu mogućnosti da se učini drugačije očigledna je neodrživost pretpostavke da $(p) \equiv (q)$. Taj međukorak, koji je trebalo poslužiti izvođenju zaključka o kompatibilnosti slobode i determinizma, ne može se smatrati logičkom ekvivalencijom jer se pokazuje da je logički moguće da (p) bude lažno, a (q) istinito. Ispitivanje stajališta klasičnih kompatibilista završavamo zaključkom o njihovom neuspjehu da pruže zadovoljavajuću analizu mogućnosti da se učini drugačije. Ipak, u sljedećem odjeljku pokazat ćemo da u svjetlu uvida suvremenih kompatibilista neki aspekti stajališta klasičnih kompatibilista nisu zanemarivi i da nam mogu poslužiti za pružanje odgovora na problem kompatibilnosti.

Moralna odgovornost bez alternativnih mogućnosti

Suvremena kompatibilistička nastojanja oblikovana su, prije svega, raspravama o argumentu konzekvenci, međutim, na promjenu kursa kojim će se suvremena stajališta kretati utjecao je Frankfurt. Upotrebom metode misaonog eksperimenta, Frankfurt je doveo u pitanje princip alternativne mogućnosti kojim se tvrdi da je subjekt moralno odgovoran za svoj postupak samo ako je mogao učiniti drugačije. Spomenuta metoda podrazumijeva konstruiranje hipotetičkog scenarija kojim se potiču filozofske intuicije o datom slučaju kao primjeru moralne odgovornosti. Te bi nam intuicije trebale otkriti nešto o pojmu moralne odgovornosti na koji se obavezujemo kada opisujemo slučaj koji nam je predstavljen. Pretpostavlja se da nam intuicije, ako postoji slaganje u našim odgovorima, odnosno ako dolazi do općeg slaganja o slučaju, otkrivaju nešto o zdravorazumskoj teoriji koja leži u osnovi primjene nekog pojma.²⁸

Prvo ćemo iznijeti Frankfurtov primjer, a potom razmotriti implikacije.

Pretpostavimo da netko, recimo Black, želi da Vladimir nešto učini. Black je spreman upotrijebiti sva sredstva da bi postigao taj cilj. Ne želeći da ih potegne osim ako to nije nužno, Black je u pripravnosti do trenutka neposredno prije Vladimirova donošenja odluke o postupku, ali ne poduzima ništa osim ako mu nije jasno (Black odlično procjenjuje ovakve stvari) da će Vladimir postupiti na drugačiji način od onog na koji on želi da Vladimir postupi. Ako postane jasno da će Vladimir odlučiti da uradi nešto drugo, Black će poduzeti potrebne korake kojima će osigurati da Vladimir odluči uraditi, i da zaista uradi ono što Black želi da Vladimir uradi. Black će, stoga, postići svoj cilj bez obzira na Vladimirove početne preferencije i inklinacije.²⁹

Predočen nam je primjer osobe koja nije u mogućnosti da učini drugačije (uslijed Blackova prisustva), ali se pokazuje da bismo bili skloni tvrditi da je ona moralno odgovorna. Iako su filozofi (kako kompatibilisti, tako i inkompatibilisti) tradicionalno tvrdili da je sloboda kao mogućnost da se učini drugačije osnova moralne odgovornosti, čini se da bismo Vladimiru pripisali moralnu odgovornost usprkos Blackovu prisustvu (odnosno odsustvu mogućnosti da učini drugačije, ovisno o tome tumačimo li je poput libertarijanaca ili klasičnih

kompatibilista). Dovođenjem u pitanje »principa alternativne mogućnosti«³⁰ kao nužnog uvjeta moralne odgovornosti, argument konzekvenci biva lišen prvobitne snage utoliko što je zaključak argumenta da mogućnost da se učini drugačije nije kompatibilna s kauzalnim determinizmom. Ipak, neki autori ukazuju da sam primjer (odnosno intuicije koje potiče) bez dodatne argumentacije ne dokazuje kompatibilnost determinizma i moralne odgovornosti.³¹ Štoviše, ako na umu imamo da je krajnji zadatak pokazati kompatibilnost moralne odgovornosti i kauzalnog determinizma, treba uvidjeti da je bez dokaza pretpostavljena istina zaključka, tj. da je Vladimir moralno odgovoran za svoj postupak jer je moralna odgovornost kompatibilna s determinizmom. Naime, s obzirom na to da u frankfurtovskim primjerima nije eksplicirana pretpostavka o važenju determinizma, otvoren je prostor za tzv. *argument dileme*. Jedna strana dileme je indeterministička i pretpostavlja lažnost determinizma, u kom je slučaju tvrdnja da subjekt djelovanja nema alternativnu mogućnost pogrešna. Usredotočit ćemo se na razmatranja determinističke strane dileme jer smo se ciljem našeg rada obavezali na ispitivanje scenarija u kom je kauzalni determinizam pretpostavljen. Oni koji iznose argument dileme tvrde da je, u slučaju važenja teze determinizma, kompatibilistička pretpostavka da je subjekt djelovanja u frankfurtovskom primjeru moralno odgovoran pogrešna.³² Kako oni dalje tvrde, samo se čini da Vladimir nema mogućnost da učini drugačije uslijed Blackova prisustva, dok je uzročni determinizam u aktualnom nizu događaja u stvari nužan i dovoljan uvjet izostanka alternativne mogućnosti.³³ Stoga zaključuju da frankfurtovci koji pretpostavljaju istinu determinizma, a istovremeno Vladimira smatraju moralno odgovornim prave logičku grešku *petitio principii*: bez dokaza pretpostavljaju istinu zaključka da je moralna odgovornost kompatibilna s determinizmom.

Složit ćemo se da su dometi frankfurtovskih primjera bez dodatne argumentacije u prilog kompatibilnosti moralne odgovornosti i kauzalnog determinizma nešto skromniji, ali ne smatramo da konačno presuđuju protiv frankfurtovaca. Primjerima se u najboljem slučaju ukazuje da se problem kompatibilnosti sada može uobličiti tako da se odnosi na pitanje: isključuje li kauzalni determinizam moralnu odgovornost *direktno*, tj. isključuje li je ovisno o razmatranjima koja se tiču alternativne mogućnosti? U nastavku ćemo nastojati pružiti podršku stavu da kada se debata o problemu kompatibilnosti prestane ticati odnosa uzročnog determinizma i alternativne mogućnosti više nije to-

28

Usp. F. Jackson, *Od metafizike do etike*, str. 33.

29

Usp. Harry Frankfurt, »Alternate Possibilities and Moral Responsibility«, *The Journal of Philosophy* 66 (1969) 23, str. 829–839, str. 835, doi: <http://dx.doi.org/10.2307/2023833>.

30

Princip kojim se tvrdi da je osoba moralno odgovorna za svoj postupak samo ako je mogla učiniti drugačije. – Ibid. str. 829.

31

Usp. John Martin Fischer, »Frankfurt-Style Compatibilism«, u: Sarah Buss, Lee Overton (ur.), *Contours of Agency. Essays on Themes from Harry Frankfurt*, MIT Press, Bradford Books, Cambridge MA 2002., str. 1–26, str. 8.

32

Laura Waddell Ekstrom, »Protecting Incompatibilist Freedom«, *American Philosophical Quarterly* 35 (1998) 3, str. 281–291, str. 284–285; R. Kane, *The Significance of Free Will*, str. 142–145; David Widerker, Stewart Goetz, »Fischer against the dilemma defence: the defence prevails«, *Analysis* 73 (2013) 2, str. 283–295, str. 290–291, doi: <https://doi.org/10.1093/analysis/ant013>.

33

Stewart Goetz, »Frankfurt-Style Counterexamples and Begging the Question«, *Midwest Studies in Philosophy* 29 (2005) 1, str. 83–105, str. 90–91, doi: <https://doi.org/10.1111/j.1475-4975.2005.00107.x>.

liko jednostavno obrazložiti zašto kauzalni determinizam isključuje moralnu odgovornost.³⁴

Sljedeći primjer pomoći će nam da razumijemo inkompatibilistički argument kojim se moralna odgovornost dovodi u pitanje direktno, bez pozivanja na alternativnu mogućnost. Razmotrimo ima li razlike između našeg suda o hipotetičkom slučaju koji iznosi Frankfurt i koji uključuje Blackovo prisustvo (bez Blackove intervencije) i suda o istovjetnom primjeru u kom ne bi bilo Blacka. Čini se da razlike ne bi bilo i da bismo u oba slučaja bili skloni tvrditi da je Vladimir moralno odgovoran. Odsustvo razlika u intuitivnim odgovorima o ovim, ipak različitim slučajevima ukazuje nam da se relevantna obilježja moralne odgovornosti tiču samo onoga što se *aktualno* događa u oba slučaja. Usprkos tome što u hipotetičkom scenariju imamo mogućeg uplitača, Black aktualno nije izvršio nikakvu intervenciju te postupak *pripada* Vladimiru u smislu da *ovisi o njemu* na takav način da smo skloni da mu pripišemo moralnu odgovornost.

U suvremenoj se literaturi legitimnost zasnivanja kompatibilističkih zaključaka na intuicijama potaknutim frankfurtovskim primjerima dovodi u pitanje inkompatibilističkim argumentima koji se ne pozivaju na mogućnost da se učini drugačije.³⁵ Razmotrimo argument kom se posljednjih godina u debatama o odnosu determinizma i moralne odgovornosti poklanja najviše pažnje, *argument manipulacije*. Navodeći niz hipotetičkih situacija koje uključuju primjere utjecaja nekih vanjskih faktora na formiranje naših psiholoških stanja i našeg ponašanja, Pereboom nastoji da nam ukaže na plauzibilnost pretpostavke da determinizam predstavlja prijetnju po moralnu odgovornost koliko i (prikrivena) manipulacija.³⁶ Polazeći od hipotetičkog scenarija koji uključuje prikrivenu manipulaciju, poput situacije u kojoj subjekt djelovanja postupa na izvjestan način uslijed Blackove manipulacije (s tim da Pereboomov zli neuroznanstvenik nekom vrstom radio-izuma može utjecati na subjektove želje, vjerovanja, namjere itd.), Pereboom opisuje još neke situacije koje uključuju razne manipulacije (u drugom slučaju subjekta su stvorili zli neuroznanstvenici i programirali ga tako da postupa egoistično, u trećem slučaju subjektova primarna i sekundarna socijalizacija bile su takve da je subjekt naučen da postupa egoistično).³⁷ Ovi bi primjeri trebali potaknuti intuiciju da subjekt djelovanja nije moralno odgovoran, i to zato što je njegov postupak posljedica faktorā koji ne ovise o njemu, odnosno nad kojima nema kontrolu. Konačno, četvrti scenarij predstavlja opis subjekta djelovanja u svakodnevnim okolnostima, s tim da je (kao i u prethodnim primjerima) pretpostavljeno važenje kauzalnog determinizma.³⁸ Pretpostavka je da bismo i u četvrtom slučaju bili skloni tvrditi da subjekt nije odgovoran za postupak jer između tog i prethodno opisanih primjera, kako tvrdi Pereboom, ne postoji za nas relevantna razlika.³⁹ Postupak subjekta u četvrtom slučaju posljedica je prirodnih zakona i činjenica prošlosti koje ne ovise o subjektu i nad kojima on nema kontrolu. Pereboom za cilj ima prebaciti teret dokaza na kompatibiliste zahtijevajući od njih da navedu relevantnu razliku između primjera manipulacije i primjera u kom važi determinizam, a nema manipulacije. Zastupnik argumenta želi pokazati da kompatibilistički uvjeti za moralnu odgovornost nisu dovoljni jer ne uspijevaju osigurati pravo mjesto subjekta u uzročnoj historiji koja vodi do postupka.

Reakcije na Pereboomova četiri slučaja su različite. Kompatibilistički odgovori na argument manipulacije dijele se u dvije linije. Zastupnici »meke linije« tvrde da subjekt djelovanja u prva tri slučaja nije odgovoran, dok bi mu u četvrtom slučaju pripisali odgovornost; zastupnici »tvrde linije« pak

smatraju da je subjekt moralno odgovoran u svakoj od opisanih situacija.⁴⁰ Nastojeći da obesnaže argument manipulacije, kompatibilisti predlažu da se ova četiri slučaja razmatraju obrnutim redosljedom, počevši od slučaja u kom nije prisutna manipulacija jer nam u suprotnom relevantna obilježja djelovanja i moralnosti izmiču.⁴¹ Čini se kako tada intuicija da subjekt djelovanja u četvrtom Pereboomovu slučaju nije odgovoran ne bi odnijela prevagu nad suprotnom intuicijom da je subjekt u stvari odgovoran iako nema manipulacije. Kompatibilisti smatraju da ta strategija ukazuje na postojanje »dijalektičke pat pozicije«, uslijed čega argument manipulacije unekoliko gubi na svojoj uvjerljivosti.⁴² Uzmimo u obzir slučajeve iz svakodnevnog života koji nalikuju pretpostavljenim situacijama na kojima se temelji argument manipulacije. Svi ljudi se tijekom života susreću s iskustvima koja oblikuju njihov život, od kojih su neka više, a druga manje radikalna i dovode do isto tako manje-više korjenitih promjena u njihovim životima. Mnoga su životna iskustva takva da bismo priznali da su trajno obilježila naše živote, da nad njima nismo imali kontrolu, ali ne bismo smatrali da smo izmanipulirani i da nas takva iskustva lišavaju moralne odgovornosti. S obzirom na ciljeve postavljene našim radom, sasvim je dovoljno ako smo, susrećući se s argumentom manipulacije, uspjeli osigurati perspektivu kompatibilističkoj poziciji, te nećemo detaljnije ulaziti u rasprave o spomenutom argumentu.

Argument manipulacije motiviran je inkompatibilističkom pretpostavkom da determinizam isključuje mogućnost da postupak ovisi o subjektu na način koji je relevantan za moralnu odgovornost, odnosno pretpostavkom koju smo pripisali libertarijanskom stajalištu da je subjekt djelovanja moralno odgovoran ako se u odgovarajućem smislu može smatrati izvorom svog postupka.⁴³ Na drugim mjestima u radu ogradili smo se od tih libertarijanskih stajališta kako našim metodološkim postavkama, tako i osnovnim ciljem rada. Ipak, na ovom nam mjestu kratak osvrt na libertarijanske intuicije može biti od koristi. Naime, libertarijanci tvrde da su njihove pretpostavke poduprte svakodnevn-

34

Usp. J. M. Fischer, »Frankfurt-Style Compatibilism«, str. 12.

35

Usp. Alfred Mele, *Free Will and Luck*, Oxford University Press, New York 2006.; Ishtiyaque Haji, *Incompatibilism's Allure. Principle Arguments for Incompatibilism*, Broadview Press, Toronto 2009.; D. Pereboom, *Free Will, Agency and Meaning in Life*; John Martin Fischer, »How Do Manipulation Arguments Work?«, *The Journal of Ethics* 20 (2016), str. 47–67, doi: <https://doi.org/10.1007/s10892-016-9225-x>.

36

Usp. D. Pereboom, *Free Will, Agency and Meaning in Life*, str. 71–103.

37

Usp. *ibid.*, str. 77–78.

38

Usp. *ibid.*, str. 79.

39

Usp. *ibid.*

40

Usp. Michael McKenna, »A Hard-line Reply to Pereboom's Four-Case Manipulation Argument«, *Philosophy and Phenomenological Research* 77 (2008) 1, str. 142–159, str. 143, doi: <https://doi.org/10.1111/j.1933-1592.2008.00179.x>.

41

Usp. *ibid.*, str. 148.

42

Usp. John Martin Fischer, »The Zygote Argument remixed«, *Analysis* 71 (2011) 2, str. 267–272, str. 271–272, doi: <https://doi.org/10.1093/analys/anr008>.

43

Pereboom je blagonaklon prema libertarijanskoj poziciji s tim što odustaje od nje smatrajući da ne može biti podržana znanstvenim teorijama. Zauzimajući agnostički stav prema tezi determinizma, svoju skeptičku poziciju u pogledu moralne odgovornosti karakterizira kao »tvrđi inkompatibilizam«. – D. Pereboom, »Hard Incompatibilism«, str. 86–87.

nim iskustvom donošenja odluke.⁴⁴ To iskustvo uključuje osjećaj da je odluka o postupku nešto što *ja* donosim, što *ovisi o meni* i nad čime *imam kontrolu*. Jasno je da je ovo osnovni motiv kojim su libertarijanci vođeni ne samo kada mogućnost da se učini drugačije ilustriraju slikom računajućih putova, već i kada moralnu odgovornost direktno sukobljavaju s determinizmom. Takva stajališta počivaju na pretpostavci o subjektu kao *krajnjem uzroku* odluka i postupaka ili o njegovoj *krajnjoj odgovornosti*. Zaključak koji izvode je da bez takvog uzročnog porijekla postupka subjekt djelovanja nije ništa više odgovoran nego obična marioneta. Iskustvo da odluka koju sam donijela ovisi o meni, da mi pripada, da je odluka moja, uistinu je nešto što većina nas posjeduje i to nećemo smatrati spornim. Iz tog osjećaja, međutim, ne slijedi i obaveza na libertarijanski inkompatibilizam. Pozivanjem na Hartovu distinkciju načina na koje se može razumjeti pojam odgovornosti,⁴⁵ u nastavku rada nastojat ćemo pokazati da kompatibilističko razumijevanje odnosa determinizma i moralne odgovornosti ne isključuje mogućnost da se spomenuti osjećaj objasni, ali i bliže odrediti pojam odgovornosti na koji kompatibilisti ukazuju.

Jedan od četiri nosioca klasifikacije koji će nam na ovom mjestu biti od značaja je *uzročna odgovornost*.⁴⁶ U mnogim kontekstima moguće je zamijeniti izraz »*bio je odgovoran za*« riječju »*prouzrokovao*«, a da se značenje iskaže u kom se izraz upotrebljava ne promijeni, dok obrnuto nije uvijek slučaj. Odgovornim u ovom smislu, odnosno odgovornim za posljedice ili ishode, ne moraju se smatrati samo ljudi, već to mogu biti i njihovi postupci, neživi objekti, događaji itd. (npr. »*Obilne padaline bile su odgovorne za poplave na ulicama.*«). Međutim, puka uzročna veza s posljedicom osobu neće učiniti odgovornom u moralnom ili pravnom smislu. Kada bismo ovakvo razumijevanje odgovornosti pripisali kompatibilistima, libertarijanci bi s pravom mogli zaključiti da je posljedica obavezivanja na kompatibilizam to da je u determinističkom svijetu čovjek odgovoran koliko i životinja ili dijete.

Međutim, kada tvrdimo da je Vladimir u frankfurtovskom primjeru *odgovoran* za svoj postupak jer Black nije intervenirao, time očigledno podrazumijevamo nešto više od onoga što može biti izraženo pojmom uzročne odgovornosti. Kako bismo toj tvrdnji pružili željeni smisao, kompatibilistički stav da je osoba moralno odgovorna zato što nije postupala pod prinudom moramo tumačiti uzimajući u obzir i kognitivnu dimenziju. Subjektu djelovanja pripisujemo moralnu odgovornost jer, među ostalim, pretpostavljamo da je zadovoljio epistemički uvjet, odnosno da je imao svijest o postupku, njegovim posljedicama i moralnom značaju. Prema tome, ako subjekta djelovanja upitamo zašto je počinio izvjestan postupak, pretpostavljamo da bi za taj postupak mogao navesti neko opravdanje u vidu razloga, čime bi zadovoljio epistemički uvjet za moralnu odgovornost. Također, razlozi koje bi subjekt djelovanja naveo kao opravdanje za postupak bili bi nešto čega je subjekt svjestan kao nečega što mu pripada i ovisi o njemu u smislu koji izražava intuicija na koju se libertarijanci pozivaju: *moj postupak ovisi o meni*. Sâm osjećaj da postupci ovise o nama ne možemo smatrati dokazom slobodne volje i moralne odgovornosti, ali bi stajalište koje ga može uključiti u svoje objašnjenje odnosa determinizma i moralne odgovornosti steklo dijalektičku prednost u odnosu na teorije koje to nisu u stanju postići. Budući da kompatibilizam posjeduje resurse kojima bi ga uključio u svoju perspektivu, libertarijanci gube osnovu na kojoj temelje svoju teorijsku prednost.

Je li moj postupak u determinističkom svijetu *moj* u relevantnom smislu? Ovisi li o meni na takav način da mi se može pripisati moralna odgovornost?

Intuicija da postupak ovisi o nama, kako smo pokazali, ne upućuje na zahtjev za mogućnošću da se učini drugačije, na sliku o račvajućim stazama, niti zah-tijeva odbacivanje zakona prirode. Razmatrajući argumente inkompatibilista u prethodnim odjeljcima, napravili smo prostor za dragocjene uvide klasičnih kompatibilista. Schlick je isticao da

»... sve počinje jednim pogrešnim tumačenjem riječi ‘zakon’. U praksi se pod tim podrazumi-jeva pravilo kojim država propisuje svojim građanima određeno ponašanje (...). Država zaista prisiljava građane posebnim sankcijama (kaznama), koje upravo služe usuglašavanju njihovih želja sa zakonskim propisima (...). U prirodnim znanostima i u teoriji, riječ ‘zakon’ znači nešto sasvim drugo (...). Kada kažemo da se volja pokorava ‘psihološkim zakonima’, onda tu nije riječ o državnim zakonima koji joj ‘nameću’ određene odluke i diktiraju želje koje ona zapravo ne želi imati, već o prirodnim zakonima koji samo formuliraju koje želje čovjek *zaista ima* pod određenim okolnostima i opisuju prirodu volje isto onako kao što astronomski zakoni opisuju prirodu planeta.«⁴⁷

Iako su želje, karakter, način na koji vidi svijet i stvari oko sebe, što vjeruje da je slučaj i motivacijski sklop u stvari proizvod brojnih faktora koji su djelovali tijekom života subjekta djelovanja, to ih ništa manje ne čini *njegovim* željama, vjerovanjima, karakterom i motivima. Imajući u vidu zaključak da stajalište klasičnih kompatibilista ne uspijeva izaći na kraj s prigovorima koji mu se upućuju, moramo s oprezom izraziti naš kompatibilistički stav.

Da bi izbjegli zamku u koju upadaju klasični kompatibilisti, suvremeni kom-patibilisti moraju proširiti domenu prisile i prinude tako da pored domene vanjskog obuhvati i domenu unutrašnjeg. Frankfurt, na primjer, namjerava to postići uvođenjem *hijerarhijske teorije* slobode volje, u okviru koje pravi dis-tinkciju između želja prvog reda (njihov predmet su postupci) i želja drugog reda (želje o željama prvog reda). Odgovornost se može pripisati samo osoba-ma koje imaju *ličnost*, odnosno čiji su postupci vođeni željama višeg reda jer samo one pripadaju subjektu djelovanja na relevantan način.⁴⁸ S druge strane, neki filozofi, kao što smo i mi u radu to činili, radije govore o razlozima nego o željama.⁴⁹ Kao složena psihološka stanja razlozi uključuju i kognitivnu di-menziju te nam omogućavaju da tvrdimo da je subjekt moralno odgovoran za postupak ako je taj postupak rezultat subjektive sposobnosti praktičkog rasuđivanja.⁵⁰ Tijekom procesa rasuđivanja, subjekt djelovanja trebalo bi biti u stanju da u razlogu nađe opravdanje za izvjesno ponašanje i potom postupi u skladu s tim razlogom.

Naš odgovor na primjedbu libertarijanaca da je kompatibilističko shvaćanje moralne odgovornosti nesuvislo potkrijepit ćemo i nekim razmatranjima iz

44

Usp. R. Kane, »Libertarianism«, str. 5–6.

45

Usp. H. L. A. Hart, *Punishment and Respon-sibility*, str. 211–212.

46

Usp. *ibid.*, str. 214.

47

M. Schlick, *Problems of Ethics*, str. 146–147.

48

Usp. Harry Frankfurt, »Freedom of the Will and the Concept of a Person«, *The Journal of Philosophy* 68 (1971) 1, str. 5–20, str. 6, doi: <https://doi.org/10.2307/2024717>.

49

Ako je postupak rezultat *mehanizma* koji je *osjetljiv na razloge* (pod pretpostavkom da mehanizam držimo fiksnim u nizu scenarija u kojima bi subjekt imao dobre razloge da postupi drugačije, on bi postupio drugačije) i koji subjektu pripada na relevantan način, onda je subjekt djelovanja moralno odgovor-an. – John Martin Fischer, *My Way. Essays on Moral Responsibility*, Oxford University Press, New York 2006., str. 18.

50

Usp. Živan Lazović, »Razlozi i uzroci«, *The-oria* 30 (1987) 3–4, str. 89–99, str. 99.

oblasti prava. Ako obratimo pažnju na izvjesne članke Krivičnog zakonika Srbije,⁵¹ primijetiti ćemo da je u njima implicitno sadržano kompatibilističko shvaćanje odgovornosti zasnovano na zahtjevu za odsustvom prepreke i prisile. U srpskom krivičnom pravu (čl. 14, st. 1), opći pojam krivičnog djela pored objektivnih elemenata: radnje, predviđenosti krivičnog djela zakonom, protupravnosti; obuhvaća i subjektivni element: krivicu.⁵² Postojanje krivičnog djela može se isključiti po nekoliko osnova, od kojih se jedne tiču objektivnog, a druge subjektivnog elementa krivičnog djela. Subjekt može biti izuzet od odgovornosti uslijed procjene da je postupak počinjen pod utjecajem prinude (čl. 21). Ako počinim djelo jer me je druga osoba prinudila na takav način da se nisam mogla oduprijeti, kazna za postupak propisuje se onome tko primjenjuje neodoljivu silu (čl. 21, st. 3). Odnosno, iako sam odgovorna za posljedice postupka u uzročnom smislu, nisam odgovorna u smislu koji me obavezuje na kaznu⁵³ jer »nema kazne bez krivice« (čl. 2, st. 1). Prema tome, da bismo govorili o krivičnom djelu, mora biti zadovoljen i subjektivni uvjet: krivica. Članak 22, stavak 1 Krivičnog zakonika Srbije utvrđuje postojanje krivice »ako je učinilac u vrijeme kada je učinio krivično djelo bio uračunljiv i postupao s umišljajem, a bio je svjestan ili je bio dužan i mogao biti svjestan da je njegovo djelo zabranjeno«. Krivica se, prema tome, pripisuje subjektu koji ima odgovarajući psihološki ili kognitivni kapacitet, odnosno ako je u vrijeme izvršenja djela bio uračunljiv.

Subjekt djelovanja može biti oslobođen odgovornosti ako ne zadovoljava subjektivni uvjet koji zakon propisuje, odnosno s obzirom na svoj psihološki ili kognitivni kapacitet. Ako se pokaže da je subjekt djelovanja neuračunljiv, odnosno da »nije mogao *shvatiti* značaj svog djela ili nije mogao *upravljati* svojim postupcima uslijed duševne bolesti, privremene duševne poremećenosti, zaostalog duševnog razvoja ili druge teže duševne poremećenosti« (čl. 23, st. 1,2).⁵⁴ Djela učinjena u stanju neuračunljivosti pravo ne prepoznaje kao krivična jer su nastala u vrijeme poremećenog psihičkog stanja subjekta djelovanja, odnosno, kada subjekt djelovanja nije ispunio uvjete pod kojima bismo ga smatrali odgovornim. U pravu, kao i u svakodnevnom životu, povlačimo razliku između individua koje su na neki način prinudene da postupaju i onih čiji je proces rasuđivanja neometano rezultirao postupkom te postupak ovisi od njih tako da im pripisujemo odgovornost. Pravni sistem ovisi o tome posjeduje li dovoljan broj ljudi sposobnost razumijevanja i kontrole ponašanja koji se nalaze u osnovi odgovornosti. Stoga se uračunljivost subjekta djelovanja u pravu pretpostavlja, dok je neuračunljivost ono što se naknadno utvrđuje.

Zaključna razmatranja

Najveći dio rada posvetili smo nastojanju da obesnažimo argumentaciju zastupnika tvrdog determinizma kao oblika skepticizma u pogledu slobodne volje i moralne odgovornosti. Za okosnicu rada postavili smo problem kompatibilnosti u okviru kog smo razmatrali tradicionalni problem odnosa determinizma i slobode volje na kom se temelje debate oko pojma moralne odgovornosti. Tvrdi determinizam predstavili smo kao stajalište da je determinizam istinit i da prema tome ljudi ne posjeduju slobodu volje niti moralnu odgovornost. Razmotrili smo argument konzekvenci kojim se u pitanje dovodi sloboda kao mogućnost da se učini drugačije, ali i argument kojim se sloboda volje direktno (bez pozivanja na alternativnu mogućnost) dovodi u pitanje.

Na osnovi dosadašnjih razmatranja zaključujemo da obavezivanje na znanstvenu sliku svijeta čak i pod pretpostavkom važenja teze determinizma ne povlači nužno radikalne implikacije u pogledu naših dosadašnjih moralnih i pravnih praksi. Međutim, moramo biti precizniji kada iznosimo ovaj zaključak jer bi se s njim mogli složiti i neki od skeptika u pogledu mogućnosti da se ispuni uvjet kontrole neophodan za moralnu odgovornost. Skeptici iznose brojne argumente u prilog stava da život bez moralne odgovornosti (u smislu *zasluge* osude ili pohvale subjekta djelovanja) koja nas je u radu interesirala ne bi bio destruktivan na način na koji kritičari skeptičkih stajališta to vide.⁵⁵ Zastupnici ovakvih skeptičkih perspektiva spremni su prihvatiti neki pojam moralne odgovornosti pod uvjetom da (se redefinira tako da) ne bude u sukobu s determinizmom, a također da iz pragmatičnih razloga zadrže izvjesne sisteme kazne i nagrade.⁵⁶ Stoga, zaključak našeg rada preciziramo tako da glasi: obavezivanje na znanstvenu sliku svijeta čak i pod pretpostavkom važenja teze determinizma ne povlači nužno radikalne implikacije u pogledu našeg uobičajenog razumijevanja moralne odgovornosti, a shodno tome ni u pogledu naših dosadašnjih moralnih i pravnih praksi.

51

Usp. Krivični zakonik, *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019. Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2005/85/6/reg> (pristupljeno 20. 4. 2020.).

52

U anglosaksonskom pravu objektivni i subjektivni element krivičnog djela nazivaju se *actus reus* i *mens rea*. Pojam krivice predstavlja temelj suvremenih kaznenopravnih sistema. Naša razmatranja odnose se na krivično pravo Srbije koje pripada tradiciji kontinentalnog prava, ali se jednako mogu sprovesti na pravnim sistemima koji pripadaju tradiciji anglosaksonskog prava.

53

Kada se u literaturi govori o pravnoj odgovornosti, ona se može razumjeti u širem smislu obavezanosti na kaznu. U tom smislu, pravna odgovornost postoji ako su zadovoljeni neki uvjeti poput postojanja zakona, krivičnog djela, krivice. Nas ovdje interesira pravna od-

govornost u užem smislu, kao kriterij za obavezanost na kaznu. Stoga, Hart pravi razliku između odgovornosti prema obavezanosti (*liability responsibility*) i odgovornosti prema sposobnostima (*capacity responsibility*). – H. L. A. Hart, *Punishment and Responsibility*, str. 222–230.

54

Kurziv dodan.

55

Gregg D. Caruso, »Free Will Skepticism and Its Implications: An Argument for Optimism«, u: Gregg D. Caruso, Elizabeth Shaw, Derk Pereboom (ur.), *Free Will Skepticism in Law and Society*, Cambridge University Press, Cambridge 2019., str. 43–72, str. 43.

56

Gregg D. Caruso, Elizabeth Shaw, Derk Pereboom, »Free Will Skepticism in Law and Society: An Overview«, u: G. D. Caruso, E. Shaw, D. Pereboom (ur.), *Free Will Skepticism in Law and Society*, str. 1–25, str. 5.

Jelena Mijić

Moral Responsibility and the Scientific Image of the World

Abstract

This paper deals with the discussions concerning the relationship between determinism and free will (i.e. the Problem of Compatibility), and correspondingly, with the implications for moral responsibility. It approaches the problem from the naturalistic perspective, albeit it does not answer the issue of the truth of causal determinism. For the sake of exploring the prospects for moral responsibility, the paper assumes causal determinism is scientifically warranted. Starting from the concept of causal determinism, the paper examines the challenges for the concept of free will as an ability to act otherwise, invoked by the Consequence Argument. The goal is to demonstrate that requirements for the ordinary moral responsibility conception are weaker than freedom as the ability to act otherwise. On these grounds, it is concluded that moral responsibility and causal determinism are compatible.

Keywords

moral responsibility, free will, causal determinism, compatibilism